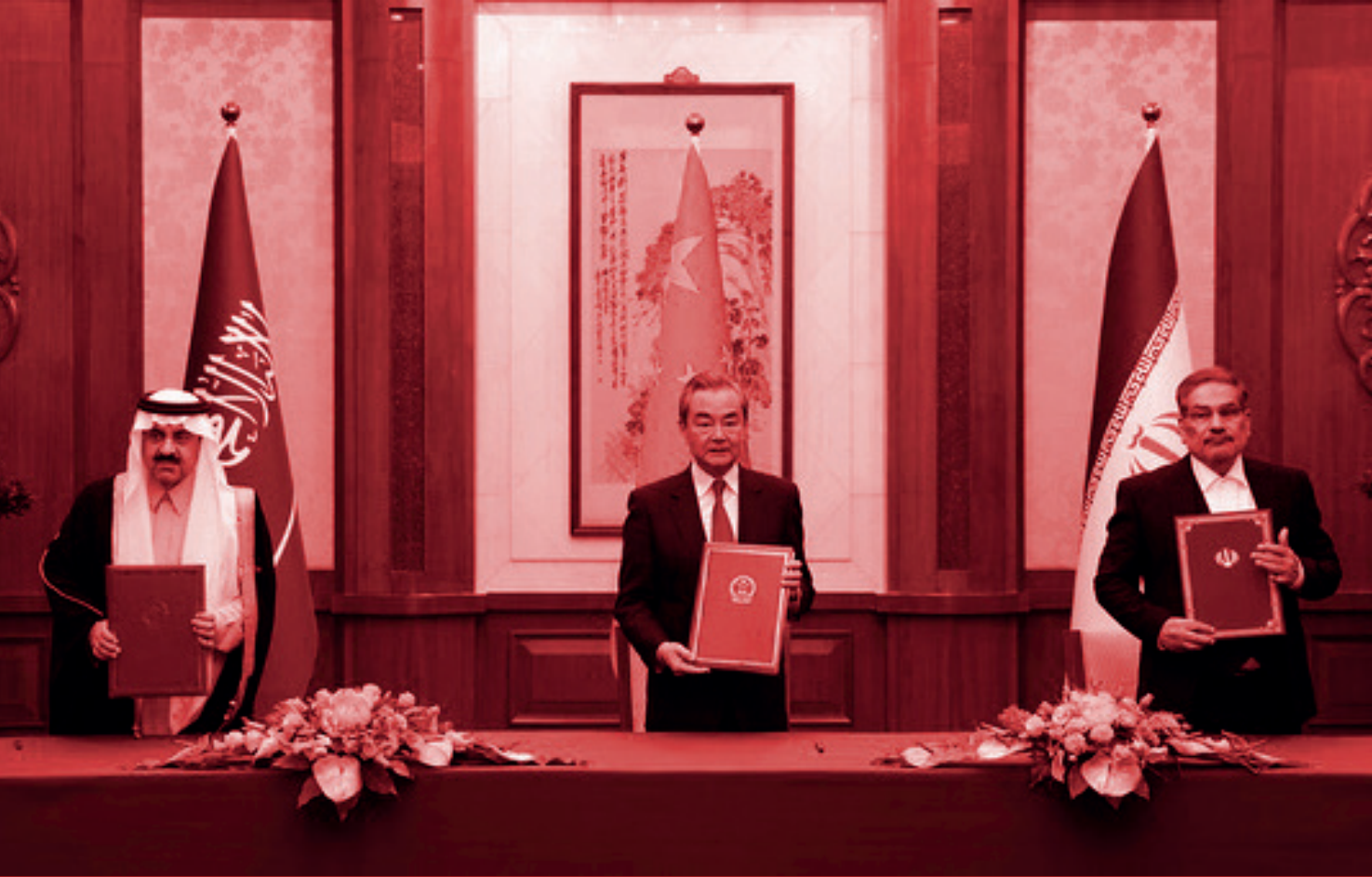

Ortadoğu Araştırmaları Merkezi
مركز دراسات الشرق الأوسط
Center for Middle Eastern Studies

ANALİZ312
NİSAN 2023

İRAN-SUUDİ ARABİSTAN ANLAŞMASININ ORTADOĞU'YA ETKİLERİ: YENİ BİR BÖLGESEL NORMALLEŞME DALGASI MI?

İSMAİL SARI

Telif Hakkı

Ankara - TÜRKİYE ORSAM © 2023

Bu çalışmaya ait içeriğin telif hakları ORSAM'a ait olup, 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu uyarınca kaynak gösterilerek kısmen yapılacak makul alıntılar dışında, hiçbir şekilde önceden izin alınmaksızın kullanılamaz, yeniden yayımlanamaz. Bu çalışmada yer alan değerlendirmeler yazarına aittir; ORSAM'ın kurumsal görüşünü yansıtmamaktadır.

Yayınlanma Tarihi: 06 Nisan 2023

Ortadoğu Araştırmaları Merkezi

Adres : Mustafa Kemal Mah. 2128 Sk. No: 3 Çankaya, ANKARA

Telefon : +90 850 888 15 20

Eposta : info@orsam.org.tr

Fotoęraflar : Anadolu Ajansı.

“Bandrol Uygulamasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelięin 5'inci maddesinin ikinci fıkrası çerçevesinde bandrol taşıması zorunlu değildir”

İRAN-SUUDİ ARABİSTAN ANLAŞMASININ ORTADOĞU'YA ETKİLERİ: YENİ BİR BÖLGESEL NORMALLEŞME DALGASI MI?

Yazar Hakkında

■ İsmail Sarı

2001 yılında İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümünden mezun oldu ve aynı üniversiteden tarih ve uluslararası ilişkiler alanlarında yüksek lisans derecesini aldı. 2016 yılında tamamladığı doktora teziyle uluslararası ilişkiler alanında en iyi doktora tez ödülünü alan Dr. Sarı, 2018-2019 yılları arasında TÜBİTAK bursuyla Columbia Üniversitesinde post-doktora araştırmacısı, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki çalışmalarını sürdürdüğü dönemde Missouri State Üniversitesinde ise misafir öğretim üyesi olarak bulunmuştur. Çalışmalarında İran dış politikası, Amerikan dış politikası, modern dönem Şii sekülerleşme süreci, İran'da rejimle muhalefetin entelektüel kökenleri ve güncel İran ve ABD siyasetine yoğunlaşan Dr. Sarı, iyi derecede İngilizce ve Farsça bilmektedir. Şu an Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesinde öğretim üyesi olarak çalışmalarına devam etmektedir.

İÇİNDEKİLER

- 3** GİRİŞ
- 5** İRAN-SUUDİ ARABİSTAN ANLAŞMASININ YEMEN'E ETKİLERİ
- 11** İRAN-SUUDİ ARABİSTAN ANLAŞMASININ SURİYE'YE ETKİLERİ
- 15** İRAN-SUUDİ ARABİSTAN ANLAŞMASININ LÜBNAN'A ETKİLERİ
- 19** İRAN-SUUDİ ARABİSTAN ANLAŞMASININ İRAK'A ETKİLERİ
- 21** İRAN-SUUDİ ARABİSTAN ANLAŞMASININ BAHREYN'E ETKİLERİ
- 25** SONUÇ YERİNE: DEĞERLENDİRME

GİRİŞ

1

0 Mart 2023'te İran ve Suudi Arabistan, Bağdat'ta iki yıllık müzakereler sonucunda Çin Devlet Başkanı Şi Cinping'in girişimiyle Pekin'de bir anlaşma imzaladılar. İki ülke yedi yıllık gerilimin ardından büyükelçiliklerini yeniden açmayı ve 1998 ve 2001 yıllarında imzalanan iş birliği ve güvenlik anlaşmalarını yeniden yürürlüğe koymayı kabul etti.¹ Hatırlanacağı gibi, İran ve Suudi Arabistan arasındaki gerilim, 2016 yılında Suudi Arabistan'da Şii din adamı ve aktivist Nimr el-Nimr'in de aralarında bulunduğu 47 kişinin idam edilmesiyle arttı. Diplomatik ilişkiler, Yemen'deki kriz nedeniyle zaten gergin olmasına rağmen, bu olaylar sonrasında tamamen kesildi ancak İran-Suudi normalleşmesi, bölgedeki tansiyonu azaltarak, barış ve istikrarı

artırma potansiyeline sahip bir adımdır. Suudi Maliye Bakanı Muhammed el-Cedan, Suudi Arabistan'ın İran ekonomisine yatırım yapmaya hazır olduğunu açıkladı.² İran Cumhurbaşkanı İbrahim Reisi de iki ülke arasındaki ilişkileri güçlendirmek amacıyla belirsiz bir tarihte Riyad'ı ziyaret etmeyi kabul etti.³ Bu pozitif mesajlar, İran ve Suudi Arabistan arasındaki ilişkilerin Ortadoğu için önemli sonuçlar doğurabileceğini göstermektedir ancak Tahran-Riyad rekabetinin onlarca yıllık tarihi, jeopolitik nedenleri ve kültürel/dinsel arka planı göz önünde bulundurulduğunda, bu iki ülke arasındaki ilişkilerin düzeltilmesi zaman alacaktır ve yine de belirli zorluklarla karşılaşılabilir. İran-Suudi Arabistan normalleşmesi, bölgedeki en önemli rekabetlerden birini yu-

¹ "Iran, Saudi Arabia Sign Agreement to Restore Diplomatic Ties", *Al Jazeera*, 10 March, 2023.

² "Saudi Arabia Ready to Invest in Iran's Economy, Says Finance Minister", *Reuters*, 11 March, 2023.

³ "Iran's President Accepts Invitation to Visit Saudi Arabia", *Al Jazeera*, 12 March, 2023.

muşatma, İran'ı Arap komşularıyla yakınlaştırma ve bölgedeki ilişkilerini kademeli olarak istikrara kavuşturma potansiyeline sahiptir. Bu çalışmada, iki ülke arasındaki normalleşme adımlarının Yemen, Suriye, Lübnan, Irak ve Bahreyn gibi iki ülke arasındaki rekabet ya da çatışma alanlarına nasıl yansiyabileceği ile il-

gili bir projeksiyon yapmak amaçlanmaktadır. Ayrıca İran'ın Bahreyn, Suudi Arabistan'ın Suriye ile başlattığı temaslar bölgede yeni bir normalleşme dalgası mı sorusu üzerinden analiz edilecektir. Sonuç bölümünde ise anlaşmanın İsrail, ABD ve Çin açısından da ne anlama geldiği değerlendirilecektir.

İRAN-SUUDİ ARABİSTAN ANLAŞMASININ YEMEN'E ETKİLERİ

Yemen'de "Dünya Kudüs Günü" yürüyüşü

Yemen krizi, iki ülke arasındaki rekabetin en yıkıcı etkiye sahip olduğu ülke olması nedeniyle İran-Suudi Arabistan anlaşmasının en kritik sınavı olabilir. Ayrıca Yemen meselesi, Suudi Arabistan'ı İran ile normalleşme arayışına iten birincil önceliktir. Bu nedenle iki ülke arasında iki yıldan fazla süren normalleşme görüşmelerinin ilk gündem maddesinin Yemen krizi olduğu düşünülmüyordu. Dolayısıyla anlaşmanın en olumlu etkisinin bu alanda olması bekleniyor. İranlı yetkililer, Suudi Arabistan'la diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasının savaşın yıkıma uğrattığı Yemen'de ateşkese ulaşma çabalarını hızlandıracağını belirtti. İran'ın Birleşmiş Milletler Daimî Temsilciliği, Yemen halkı üzerindeki kuşatmanın sona erdirilmesi, ateşkesin sağlanması ve Yemen'de kapsayıcı bir ulusal hükümetin kurulmasının Riyad ve Tahran arasındaki diplomatik ilişkilerin kurulmasıyla kolaylaşacağını iddia etti. Tasnim Haber Ajansına göre BM Yemen Özel Temsilcisi Hans Grundberg, Yemen krizindeki son gelişmeleri görüşmek üzere Tahran'ı ziyaret ederek İran Dışişleri

Bakanı Özel Danışmanı Ali Asghar Khaji ile bir araya geldi. Khaji bu görüşmede Yemen krizinin askerî yollarla çözülemeyeceğini ve siyasi diyalogun gerekli olduğunu vurguladı. Ayrıca Yemen'deki insani durumun iyileştirilmesinin Birleşmiş Milletler ve ülkedeki diğer aktörler için bir öncelik olması gerektiğini de açıkça ifade etti. Grundberg, İran ve Suudi Arabistan arasındaki ikili ilişkilerin yeniden başlatılmasına yönelik son anlaşmaya atıfta bulunarak, bu gelişmenin Yemen de dâhil olmak üzere tüm bölge üzerinde olumlu etkileri olduğunu belirtti.⁴

Suudi Arabistan Dışişleri Bakanı Prens Faysal bin Ferhan bin Abdullah, Asharq AL-Awsat'a verdiği mülakatta İran ile ilişkilerin yeniden tesis edilmesine yönelik anlaşmanın tüm anlaşmazlıkların çözüldüğü anlamına gelmediğini açıkça ifade etti. Asharq AL-Awsat ile yaptığı röportajda bin Farhan, 10 Mart'ta Pekin'de Çin arabuluculuğu ve görünür garantilerle açıklanan anlaşmanın, İran ve Suudi Arabistan'ın

4 "دیدار نماینده دبیر کل سازمان ملل با خاجی", *Tasnim*, 14 Mart 2023

Yemen krizi, iki ülke arasındaki rekabetin en yıkıcı etkiye sahip olduğu ülke olması nedeniyle İran-Suudi Arabistan anlaşmasının en kritik sınavı olabilir.

"İhtilafları iletişim ve diyalog yoluyla çözüme" konusundaki ortak arzusunu gösterdiğini vurguladı ancak bu, aralarındaki tüm anlaşmazlıkları çözmek için bir anlaşmaya varıldığı anlamına gelmiyor" dedi.⁵ En büyük ihtilaf, iki ülkenin 8 yıldır dolaylı olarak birbirleriyle savaştığı Yemen'deki çatışmadır. Dolayısıyla Faysal bin Farhan'ın açıklamaları da mesaj niteliğindedir. Yemen, bölgedeki Suudi Arabistan ve İran rekabetinden en fazla etkilenen ülkedir. Zira İran-Suudi Arabistan rekabeti, mezhepsel farklılıkların ötesinde, jeopolitik bir dinamığe sahiptir. Her iki ülke de Ortadoğu jeopolitiğinin Arap Baharı ile tekrar değişim sürecinde fırsatları değerlendirmeye çalışmıştır. Arap Baharı süreciyle birlikte Ortadoğu jeopolitiğinde yaşanan değişim, iki ülke arasındaki örtülü rekabeti ortaya çıkarmakla kalmamış, bazı bölgelerde vekâlet savaşları şeklinde çatışmalara dönüşmüştür. İran-Suudi Arabistan vekâlet savaşının yaşandığı çatışma bölgeleri Yemen, Suriye ve Bahreyn'dir.

2014 yılındaki iç savaşta iki ülke karşıt grupları desteklerken, 2015 yılında Suudi liderliğindeki koalisyon, İran destekli Husi isyancılara karşı müdahaleye başladı. Riyad, Yemen'deki Husilerin kontrolünü kabul etmenin, güney sınırındaki bir düşmanla karşı karşıya kalmak ve Tahran ile olan

bölgesel rekabetinde bir yenilgi anlamına geleceğini düşündüğü için koalisyona en büyük desteği verdi ancak Suudi Arabistan'ın Yemen sorununa müdahil olma nedeni, sadece İran'ı engellemek veya "Şii Hilali'nin yayılmasını önlemek değil, aynı zamanda Arap Denizi'ne açılarak Riyad'ın stratejik konumunu korumaktı. Bu nedenle Riyad, Aden Körfezi'nde kontrolü ele geçirmeyi hedefleyerek Kızıldeniz-Arap Denizi güzergâhında önemli bir aktör olmayı amaçladı. Bu hedef doğrultusunda, Suudi Arabistan'ın doğrudan sınırı olan Yemen'in tamamını kontrol altına almak istedi. Ayrıca Suudi petrol yatakları, Yemen'in Hadramut bölgesine oldukça yakındır ve normalleşme sonrasında Yemen'in bu petrolü çıkarmaya karar vermesi, Suudi Arabistan'daki kaynakların azalacağına dair bir endişe yaratmaktadır. Bir anlamda, Yemen'in istikrarlı bir siyasi sınıfa sahip olması ve söz konusu kaynakları işletebilmesi, Suudi ekonomisini dolaylı yoldan tehdit etmektedir. Bu durum karşısında, Suudi Arabistan, Yemen devletini kontrol altına almayı ya da en azından ülkenin doğu bölgelerini doğrudan nüfuzu altına almaya çalışmaktadır ancak Suudi devletinin Yemen'e yönelik ikinci önemli meselesi, Suudi Arabistan topraklarından başlayarak Yemen üzerinden (kuzey-güney koridoru) Hint Ok-

⁵ "Ending Yemen War, Stability, Top Saudi Aims In Resuming Ties With Iran", *Iranintl*, 13 March 2023.

yanusu'na açılan bir petrol boru hattı inşa etme olasılığıdır. Bu durum, Suudi Arabistan'ın enerji kaynakları Basra ve Aden körfezlerine bağımlılığından kurtulmasını sağlayacaktır. Dolayısıyla bu bölgede enerji bağlamında olası bir değişiklik, Suudi Arabistan'ın jeopolitik konumunu önemli ölçüde etkileyecektir.⁶

Şubat 2022'de BM arabuluculuğuyla sağlanan ateşkesin ardından ülkede göreceli bir sükûnet yaşandı. Ateşkesin aynı yılın ekim ayında sona ermesine ve tarafların uzatılması konusunda anlaşamamasına rağmen çatışmalar tırmanmadı. Bu süre zarfında Suudi Arabistan Husilerle doğrudan görüşmeler yürüttü. En önemli sorulardan biri, 10 Mart'ta varılan anlaşmanın İran'ın Hfusilere verdiği desteği keseceğine dair açıklanmamış taahhütler içerip içermediğidir. Wall Street Journal gazetesi anlaşmanın İran'ın Yemen'deki Husilere yaptığı askerî yardımı kesmeyi kabul etmesini de içerdiğini yazdı. Ayrıca İran'ın Husilere Suudi Arabistan'a yönelik saldırılarını durdurmaları için baskı yapmayı da kabul ettiği kaydedildi⁷ ancak çok az kişi ateşkesin yakın zamanda bir barış anlaşmasına dönüşmesini bekliyor. İran'daki Birleşmiş Milletler Misyonu tarafından yapılan açıklamaya göre bu uzlaşma "ateşkesi hızlandıracak, ulusal diyalogun başlamasını kolaylaştıracak ve Yemen'de kapsayıcı bir ulusal hükümet kurulmasını sağlayacak." Bununla birlikte Husilerin siyasi kanadının bazı üyeleri Yemen'deki çatışmanın Riyad ile doğrudan müzakereler yoluyla çözülmesi gerektiğini ifade etti. Bu açıdan Riyad'ın Husiler ile de Umman'ın aracılığı ile temaslarını sürdürdüğü bilinmektedir.

2022 yılında Husi müzakere ekibine ev sahipliği yapan ve grubun Batılı yetkililerle görüşmesi için bir mekân sağlayan Muskat, kamuoyuna duyurulan en az dört heyet göndererek kolaylaştırma ve arabuluculuk çabalarını artırdı.⁸ İlk ziyaret Ocak 2022'de gerçekleşerek ateşkesin imzalanmasına katkıda bulunurken, temmuz ve ekim aylarındaki diğer iki ziyaret ateşkesin uzatılmasını destekledi. Son ziyaret ise Suudi Arabistan'ın Yemen hükümetini dâhil etmeden doğrudan Husilerle muhatap olmasını sağlamayı amaçlayan bir öneriyi iletmek ve tartışmak üzere aralık ayında gerçekleştirilmiştir.⁹ Bu ziyaretlerin ardından Suudi Arabistan ile Husiler arasındaki görüşmeler 2015'teki Arap koalisyonu müdahalesinden bu yana görülmemiş bir önem kazanmış görünüyor. İran Dışişleri Bakanlığı Siyasi İşler Yardımcısı Ali Asghar Khaji kısa süre önce Umman'ı ziyaret ederek Suudi Arabistan ve İran arasında doğrudan görüşmelerin yeniden başlamasıyla birlikte iki ülkenin Suudi Arabistan-Husi görüşmeleri konusunda Ummanlılarla temas hâlinde olduğunu belirtti. Suudi Arabistan-Husi anlaşması artık giderek daha olası görünüyor ancak böyle bir anlaşmanın tek başına karmaşık savaşı sona erdireceği veya sürdürülebilir bir barış sağlayacağı oldukça şüphelidir.¹⁰

Suudi-İran Anlaşması, Birleşik Arap Emirlikleri'nin (BAE) Yemen'deki varlığını nasıl etkilenecek sorusunu da gündeme getirmektedir. BAE, normalleşmeye karşı daha temkinli bir tutum sergileyerek, İran'ın bölgedeki nüfuzunu arttırmasından endişe duymaktadır. Son yıllarda sıkı bir ittifak kuran BAE ve Suudi Arabistan liderlikleri arasındaki ilişkilerde so-

⁶ Riad Domazeti, "Yemen Krizi: Stratejik hesapların girdabında 8. Yıl", *Anadolu Ajansı*, 21 Şubat 2019.

⁷ "Iran Agrees to Stop Arming Houthis in Yemen as Part of Pact with Saudi Arabia", *The Wall Street Journal*, 16 March 2023.

⁸ "Oman hosts talks between Saudi Arabia and Houthi rebels," *Al Jazeera*, 13 December 2022.

⁹ "Oman Facilitates Talks Between Saudi Arabia and Houthis to Discuss Yemen Ceasefire," *Asharq Al-Awsat*, 13 December 2022.

¹⁰ "Saudi-Houthi Talks Could Pave the Way for Intra-Yemeni Ones. Will They Ensure Sustainable Peace?" *Middle East Institute*, 11 January 2023.

runlar yaşanmaktadır. Özellikle Yemen dosyasında BAE-Suudi Arabistan ayrışması daha önceden başlamıştır. BAE'nin Ulusal Güvenlik Danışmanı Tahnun bin Zayed el-Nahyan'ın Ekim 2019'da Tahran'a yaptığı ziyaret ile BAE, kendisini füze ve insansız hava araçlarından korumak için Yemen'deki müttefiklerine rağmen İran ile uzlaşma arayışına girmiştir.¹¹ Ancak bu ziyaret, Suudi Arabistan'ın BAE'ye yönelik tepkisine neden olmuştur. Suudi Arabistan'ın, İran'la ilişkilerinin oldukça gergin bir süreçten geçtiği bir dönemde BAE'nin Tahran'a ziyaret etmesi, Suudi Arabistan'ın İran'la olan çatışmasında BAE'nin ihaneti şeklinde yorumlanmıştır.¹² Bu da BAE-Suudi Arabistan ilişkilerinin zayıflamasına ve Yemen savaşındaki iş birliklerinin azalmasına yol açmıştır. Ziyaretin ardından İran ile normalleşme adımları atan BAE'nin, Suudi Arabistan ile olan iş birliği de sorunlu bir sürece girmiştir. İran ve BAE, Aralık 2021'de BAE'nin Ulusal Güvenlik Danışmanı Şeyh Tahnun bin Zayed el-Nahyan'ın Tahran'a yaptığı ikinci ziyaretin ardından siyasi, ekonomik ve diplomatik ilişkilerini yeniden başlatmıştır.¹³ Daha sonra Eylül 2022'de BAE'nin İran Büyükelçisi Seyf Muhammed Ubeyd el-Zaabi Tahran'a dönmüştür.¹⁴

Yemen krizinde öne çıkan aktörlerden biri olan Birleşik Arap Emirlikleri, Yemen'in tüm liman kentleri ve sahil bölgeleri, özellikle Aden, Mukalla ve Muha gibi stratejik noktaları ele geçirmiştir. Aden Körfezi'ndeki dolaşımı kontrol eden BAE'ye, ABD'den de destek gelmektedir. Son olarak BAE, Hint Okyanusu'ndaki ticaret dolaşımı açısından önemli bir nokta olan Sokotra Adası'nı ele geçirmiş ve asker çı-

karmıştır. BAE'nin uzun vadeli planlarında Sokotra Adası'nı federasyonun bir parçası olarak ilhak etmek olduğu anlaşılmaktadır. BAE'nin Yemen'de birleşik bir yönetim yerine parçalı bir Yemen hedeflediği açıktır. BAE'nin amacı, stratejik bölgeleri ve geçişleri kontrol etmekle birlikte turizme uygun ekonomik alanlara da sahip olabilecek kadar nüfuz elde etmektir. Yemen çatışmasının anahtar oyuncularından biri olan Suudi Arabistan, ülkenin güney sınırlarının güvenliğinden endişe duymaktadır ve Husilerin yenilgisine öncelik vermektedir. Suudi Arabistan, stratejik Bab'ül Mendeb Boğazı üzerindeki kontrolü ele geçirerek İran'ın bölgedeki etkisini azaltmayı amaçlamaktadır ancak BAE'nin stratejisi güney vilayetlerinin kontrolünü ele geçirerek Yemen kıyısındaki konumunu sürekli olarak güçlendirmektedir. Riyad ve Abu Dabi'nin Yemen'deki farklı çıkarları ve ülkenin geleceğine dair farklı görüşleri, politikalarına yansımaktadır. Ayrıca BAE, Suudi Arabistan'ın daha da güçlenmesini çıkarlarına aykırı buluyor. BAE'nin ABD'deki büyükelçisi Yusuf el-Uteybe'nin sızdırılan e-postalarından birinde, Suudi Arabistan'ın "BAE'nin karşısındaki en büyük ikinci tehdit" olduğunu itiraf ettiği biliniyor.¹⁵ Son zamanlarda Husilerin Suudi Arabistan'a yönelik operasyonlarında, BAE'nin dolaylı tutumu ve desteği dikkat çekiyor. The Wall Street Journal'in¹⁶ iddialarına göre son aylarda Yemen'de Suudi Arabistan-BAE gerginliği derinleşmektedir. Suudi Arabistan geçen aralık ayında BAE ile Yemen hükümeti arasında imzalanan, BAE'li askerî güçlerin ülkeye müdahalesini onaylayan, Yemen güçlerini BAE'de eğitmeyi öngören ve istihbarat iş birliğini derinleştirecek güvenlik anlaşmasının

¹¹ Salisbury, Peter. "Saudi-UAE Tensions and Their Implications for Yemen." *The Soufan Center*, 10 January 2022.

¹² Bremmer, Ian. "How the UAE's outreach to Iran is complicating Saudi Arabia's strategy." *TIME*, 13 December 2021.

¹³ "UAE national security advisor meets with Iran's Rouhani in Tehran", *Al Jazeera*, 6 December 2021.

¹⁴ "UAE ambassador returns to Iran, first since 2016", *Reuters*, 28 September 2022.

¹⁵ "Fin Coö Coö": UAE envoy mocks Saudi leadership in leaked email", *Middle East Eye*, 19 August 2017.

¹⁶ "Saudi Arabia and U.A.E. Clash Over Oil, Yemen as Rift Grows", *The Wall Street Journal*, 3 March 2023.

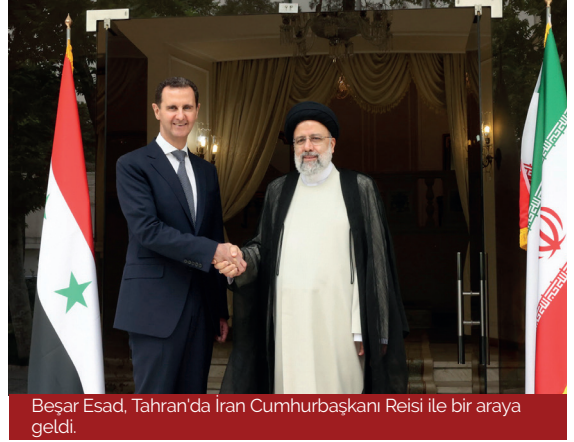
dan rahatsızdır. Suudi Arabistan, Arap askerî koalisyonundan Sudanlı güçleri BAE'nin askerî operasyonlarına yakın alanlara konuşlandırmış durumdadır.

Yemen'de Suudi Arabistan-BAE ilişkilerinde yaşanan sıkıntılar, Yemen'in geleceği ile ilgili projeksiyonlarda BAE politikalarının da hesaba katılmasını gerekli kılmaktadır. Bu açıdan İran ve Suudi Arabistan arasında varılacak bir çözüm anlaşmasında BAE'nin de ihmal edilmemesi gerekir. Dolayısıyla dikkat çekici nokta İran-Suudi Arabistan normalleşme anlaşması imzalandıktan sonra İran Millî Güvenlik Yüksek Konseyi (MGYK) Genel Sekreteri Ali Şemhani'nin 16 Mart 2023 tarihinde resmî bir ziyaret için Abu Dabi'ye giderek Birleşik Arap Emirlikleri Devlet Başkanı Şeyh Muhammed bin Zayed el-Nahyan ile görüşmesidir.¹⁷ Bu ziyaretin ardından İran Dışişleri Bakan Yardım-

cısı Ali Bakiri Keni, ülkenin yakın zamanda BAE'ye büyükelçisini göndereceğini duyurmuştur. İran, Suudi Arabistan ile BAE arasındaki Yemen eksenindeki anlaşmazlıkları da pazarlıklarında kullanmak isteyecektir. Sonuç olarak, Suudi Arabistan ve Yemen'deki Husilerin ateşkesi uzatmak ve savaşı sona erdirmek için müzakereleri yeniden canlandırmak amacıyla arka kapı görüşmeleri yürüttüğü bildiriliyor. Müzakereler iyi niyetle ilerler ve diğer tarafları da dâhil ederse, savaşı sona erdirmek için bir fırsat sunabilir ancak Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve İran gibi katılımcı güçlerin çatışan çıkarları engeller arasında yer alıyor. Suudilerin, krallığa güvenlik garantileri verilmesi koşuluyla Husilerin Yemen'de iktidarda kalmasıyla bir sorunu olmadığı söylenmektedir. ABD, Fransa ve İngiltere gibi bölge dışı güçler ise statükonun korunmasını istiyor.

¹⁷ "تارام دب یناخش رفس مرابرد تلود یناسرع ال طایاروش س ییز تاحیضوت", /SNA, 16 Mart 2023.

İRAN-SUUDİ ARABİSTAN ANLAŞMASININ SURIYE'YE ETKİLERİ

Suriye iç savaşında İran, Suriye Devlet Başkanı Beşar Esad'ı ülkesindeki uzun savaşta desteklerken, Suudi Arabistan da onu devirmek isteyen muhalefeti desteklemiştir ancak son aylarda, özellikle de hem Suriye'yi hem de Türkiye'yi vuran depremden sonra Arap ülkeleri Esad'a daha da yaklaşmıştır. Suudi Arabistan devlet televizyonunun 23 Mart Perşembe günü (2023) geç saatlerde geçtiği habere göre Suudi Arabistan, savaştan zarar gören ülkedeki büyükelçiliğini on yıl sonra ilk kez yeniden açmak için Suriye ile görüşmelerde bulunmaktadır. Suudi Arabistan devlet televizyonu aynı gün geç saatlerde, ülkenin Dışişleri Bakanlığından ismini vermek istemeyen bir yetkiliye dayandığı haberinde Riyad ile Şam arasındaki görüşmeleri doğruladı.¹⁸ The Wall Street Journal, ismini açıklamadığı Suudi ve Suriyeli yetkililere dayandığı haberinde, iki ülke elçiliklerinin yeniden açılmasına yöne-

lik görüşmelerin Rusya'nın arabuluculuğunda gerçekleştiğini bildirdi.¹⁹

Suudi ve Suriyeli yetkililer, müzakerecilerin Suudi Dışişleri Bakanı Faysal bin Ferhan'ın Ramazan Bayramı'ndan sonra Şam'a yapacağı olası ziyaretten önce bir anlaşmaya varmayı hedeflediklerini söylediler ancak görüşmelerin yine de başarısızlıkla sonuçlanabileceği konusunda uyarıda bulundular. İranlı bir yetkili, İran'ın da Suriye'yi Suudi Arabistan'la anlaşma yapmaya teşvik ettiğini söyledi. Bazı Arap yetkililer, Umman ve Ürdün gibi diğer Arap ülkelerinin de Şam ve Riyad arasındaki yakınlaşmayı desteklediğini ifade ettiler.²⁰ Suudi Arabistan Dışişleri Bakanı, Arap ülkeleri arasında Şam ile diyalogun gerekli olduğu konusunda giderek artan bir fikir birliği olduğunu kamuoyuna açıkladı. Arap Birliğin Genel Sekreteri Ahmed Ebul Geyt, Suudi Arabistan'ın mayıs ayında yapılacak bir sonraki Arap Birliği Zir-

¹⁸ "Saudi Arabia, Syria may restore ties as Mideast reshuffles", *AP*, 24 March 2023.

¹⁹ "Saudi Arabia, Syria Close to Resuming Ties in Russia-Brokered Talks", *The Wall Street Journal*, 23 March 2023.

²⁰ A.g.e.

Suudi ve Suriyeli yetkililer, müzakerecilerin Suudi Dışişleri Bakanı Faysal bin Ferhan'ın Ramazan Bayramı'ndan sonra Şam'a yapacağı olası ziyaretten önce bir anlaşmaya varmayı hedeflediklerini söylediler.

vesi'ne ev sahipliği yapacağını ve çoğu ülkenin Suriye'nin 2011'de askıya alınan üyeliğini yeniden başlatmayı umduğunu söyledi.²¹

Suudi Arabistan ile Suriye arasında Rusya'nın arabuluculuğunda varılacak bir anlaşma, Suudi Arabistan'ın İran'dan sonra bir başka büyük diplomatik hamlesi olacaktır. Elbette bu gelişmelerin 10 Martta varılan diplomatik anlaşma sonrasında gerçekleşmiş olması dikkat çekicidir. Riyad'ın Esad'la diplomatik ilişkilerini yeniden başlatması Esad'ın elini daha da güçlendirebilir. Suudi Arabistan 2012 yılında, Esad'ın protestolara verdiği yanıt ve ardından gelen iç savaşta eylemleri nedeniyle Suriye ile diplomatik ilişkilerini kesti. Ayrıca Suudi Arabistan Suriye'nin Arap Birliğinden çıkarılmasına yardımcı olurken yıllarca Esad güçlerine karşı savaşan muhalifleri finanse etti.

Suriye'deki vekâlet savaşı, bölgesel güç rekabetinin en önemli çatışma alanlarından biridir. Arap Baharı'nın etkisiyle Suriye'de başlayan protestolar nispeten barışçıldı ancak rejim sert müdahalelerde bulundu. Bu durum Suriye genelinde muhalefet hareketinin destekçilerini arttırdı. Suudi Arabistan, Katar, ABD, Türkiye ve birçok devlet Esad rejimine karşı Suriye muhalefetine destek verdi. Suriye ile "stratejik" ilişkilerine dayanarak İran, Suriye rejimine kayıtsız şartsız destek

verdi. Yıllardır bölgede statükoya karşı çıkan ve bu nedenle "İslami Uyanış" olarak isimlendirdiği Arap Baharı'nı destekleyen Tahran yönetimi, söz konusu Suriye olunca statükonun sürdürülmesinden yana oldu. İran'ın bölgesel rakiplerinin ve düşmanlarının hep birlikte bölgedeki müttefiki Esad yönetimine cephe alması, İran'ın stratejik çıkarlarına tehdit olarak görülmeye başlandı, hatta asıl hedefin İslam Cumhuriyeti olduğu endişesine de yol açtı. Esad'ın kontrolü kaybetmeye başladığı 2012 yılından itibaren Lübnan Hizbullahı'nı rejime destek olmak üzere Suriye'ye çağırın İran, ayrıca Şii milisleri de bu iç savaşta etkili bir şekilde kullandı. İran, Suriye iç savaşının başladığı 2011 yılından itibaren müttefiki Esad'ın iktidarını koruyabilmesi için her türlü çabayı gösterdi. Suriye sorununu kendi güvenlik meselesi olarak gördü. Suriye'de şiddetin giderek artması ve bu süreçte askerî müdahale tartışmalarının başlaması ile birlikte başta İran olmak üzere Rusya ve Çin müdahale karşıtı politikalarla öne çıktı. Suriye'de 2011'de başlayan iç savaşın gidişatını Esad rejimi lehine çeviren en önemli dönüm noktası ise Rusya'nın askerî müdahalesiydi. Terör örgütü DEAŞ ile mücadele gerekçesiyle 30 Eylül 2015'te Suriye'de hava saldırıları düzenlemeye başlayan Rusya, rejime verdiği desteği zaman içinde genişletti. Rus Özel Kuv-

²¹ "Saudi Arabia, Syria may restore ties as Mideast reshuffles", AP, 24 March 2023.

vetleri ve paralı askerlerin de yardımıyla Esad rejimi, kaybettiği alanların büyük kısmını geri aldı. Suriye muhalefeti ise gittikçe zayıflamıştır.²²

İran, Suriye'deki askerî varlığını çeşitlendirmiş ve kalıcı hâle getirmiş üçlü bir yapıya sahiptir. Bu yapı, İranlı unsurların yanı sıra Iraklı, Afgan ve Pakistanlı Şii milis güçlerinden oluşan ve Hizbullah'ı da içeren koordinasyonlu askerî güçlerden oluşmaktadır. İran'ın askerî varlığındaki artış, bölgedeki diğer ülkeler tarafından endişeyle karşılanmaktadır. Bu durum, Suudi Arabistan ve İsrail'in İran'a karşı daha sert bir tutum takınmasına neden olmuştur.

Suriye savaşı, bölgedeki güç dengelerini değiştirmiş ve İran'ın bölgedeki nüfuzunu artırmıştır. İran'ın askerî varlığındaki artış, Suudi Arabistan ve İsrail başta olmak üzere diğer ülkeleri endişelendirmiş ve bölgedeki mücadeleyi artırmıştır. Suudi Arabistan, Suriye Ulusal Koalisyonu üzerindeki nüfuzunu artırmak için çaba sarf etmiştir ancak bu çabalar savaşın seyrini değiştirememiştir. Suriye savaşı, bölgedeki güç dengelerinin değişmesine neden olmuş ve İran'ın nüfuzu artmıştır. Bu durumun sonuçları ne olursa olsun, bölgedeki güç dengeleri önemli ölçüde değişmiştir.²³

²² İsmail Sarı, "Suriye İç Savaşı Onuncu Yılına Girerken", *İRAM*, 26 Mart 2020.

²³ Kemal İnat, "İran-Suudi Arabistan Rekabetinin Bölgesel Yansımaları", *SETA*, 21 Ocak 2016.

İRAN-SUUDİ ARABİSTAN ANLAŞMASININ LÜBNAN'A ETKİLERİ

İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) 14. Olağan Zirvesi

Tahran ve Riyad arasındaki gerilimin azalması, mali çöküşle karşı karşıya olan Lübnan'da siyasi bir uzlaşma için kolaylaştırıcı olabilir. Suudi Arabistan, bir zamanlar Lübnan'ın en yakın Arap müttefik ve hayırseveri olsa da İran destekli Hizbullah'ın ülkedeki nüfuzu nedeniyle ilişkileri büyük ölçüde bozulmuştur. 2021 yılında, dönemin Lübnan enformasyon bakanının Suudi Arabistan öncülüğündeki koalisyonun Yemen'deki savaşını eleştirmesi nedeniyle Suudi Arabistan ve bazı Körfez Arap müttefikleri Beyrut'taki büyükelçilerini geri çekti. Elçiler daha sonra geri döndü ancak Suudi-Lübnan ilişkileri hâlâ soğuk. Hem Hizbullah hem de Lübnan'ın geçici Başbakanı Necip Mikati Suudi-İran anlaşmasını överken, Mikati bunu "bölgede nefes almak ve geleceğe bakmak için bir fırsat" olarak nitelendirdi ancak analistler bu anlaşmanın Lübnan'ın Riyad ile ilişkilerinin otomatik olarak düzeleceği anlamına gelmediğini söylüyor. Al Arabiya'nın haberine göre, Suudi Dışişleri Bakanı Prens

Faysal bin Ferhan, Lübnan'daki durumun düzelmesi için "Suudi-İran yakınlaşmasına" değil "Lübnan iç yakınlaşmasına" ihtiyaç olduğunu söyledi.²⁴ Bu cevap, Suudi Arabistan'ın Lübnan'la olan sorunlarını İran'la olan çatışmasından ayrı tuttuğunu göstermektedir.

Lübnan'ın Riyad ile ilişkilerinin otomatik olarak düzelmesi mümkün değildir. The Middle East Institute uzmanı Firas Maksad, CNN'e verdiği demeçte, "Lübnan, Riyad'daki politika yapıcılarının öncelikleri arasında üst sıralarda yer almıyor" dedi ve "Lübnan'daki sorunlarla ilgilenmeden önce Riyad'da ilgilenilmesi gereken çok daha önemli dosyalar var" diyerek Lübnan'ın şu anda İranlılar için Suudiler için olduğundan daha önemli olduğunu belirtti.²⁵ Dolayısıyla bu durum değişmediği sürece, Hizbullah'ın Lübnan'daki baskın oyuncu olarak kalmaya devam edeceği tahmin ediliyor. Lübnan'ın krizi, ülkenin siyasi ve ekonomik sorunlarının yanı sıra bölgesel etkileri de ta-

²⁴ "Suudi Arabistan Dışişleri Bakanı: Lübnan'ın Tahran yerine Riyad'a yaklaşması bekleniyor", *Asharq Al-Awsat*, 11 Mart 2023.

²⁵ "A Saudi-Iran reconciliation may ripple across the region. Here's why", *CNN*, 13 March 2023.

**Tahran ile Riyad'ın
Lübnan üzerindeki
rekabeti tarihseldir
ve bitecek gibi de
görünmemektedir.**

şıyor. İran, Hizbullah aracılığıyla Lübnan'da nüfuzunu arttırırken, Suudi Arabistan da bölgedeki etkisini korumak istemektedir ancak Riyad'ın Lübnan'daki etkisi İran ile karşılaştırıldığında daha sınırlı kalmaktadır. Suudi Arabistan'ın Lübnan'da özellikle siyasi ve ekonomik alanda etkisi sınırlıdır. Bu durumun sebebi olarak Suudi Arabistan'ın son yıllarda Lübnan'a yeterli desteği sağlamamış olması ve Lübnanlı liderler arasında bölünmüş bir tutum sergilemesi gösterilmektedir.

Pek çok analist İran-Suudi normalleşmesinin Lübnan'a etkisini sınırlı olarak gördüğünü belirtmiştir. Ayrıca, Lübnanlı siyasi liderler de İran-Suudi normalleşmesinin Lübnan'daki sorunlara çözüm getirmeyeceğini düşünmektedir. Bununla birlikte, normalleşmenin bölgedeki gerilimi azaltabileceği ve Lübnan'ın komşularıyla olan ilişkilerinde olumlu bir etki yaratabileceği de düşünülmektedir ancak Lübnan'daki iç sorunlar arasında yolsuzluk, ekonomik kriz, siyasi istikrarsızlık ve güvenlik konuları yer almaktadır. Bu sorunlar, Lübnan hükümetinin etkisizliği ve zayıflığı nedeniyle uzun süredir çözülememiştir. Ayrıca, ülkenin komşuları olan İsrail ve Suriye ile de çeşitli sorunları vardır. Bu nedenle, İran-Suudi normalleşmesinin Lübnan'ın temel sorunlarını çözmede sınırlı bir etkisi olabilir. Analistler, Lübnan'ın İran-Suudi

normalleşmesinden en çok ekonomik olarak yararlanabileceği konusunda fikir birliği içindedir.²⁶ Ancak, Lübnan'ın siyasi ve güvenlik sorunlarına çözüm bulmak için İran ve Suudi Arabistan gibi bölgesel güçlerin etkisinden ziyade, Lübnanlı liderlerin kendi sorumluluklarını alması ve ülkeyi istikrara kavuşturmak için somut adımlar atmaları gerekmektedir.

Elbette Tahran ile Riyad'ın Lübnan üzerindeki rekabeti tarihseldir ve bitecek gibi de görünmemektedir. Lübnan, İran ve Lübnan arasındaki tarihsel dinsel bağlar ve Suudi Arabistan'ın 1950'ler ve 1960'larda Nasır tehdidi gibi bölgesel dinamiklere karşı koyma ihtiyacı nedeniyle her iki devlet için de önemli olmuştur ancak Lübnan'ın siyasi yapısı onu müdahaleye açık hâle getirmektedir ve Suudi Arabistan, İran'ın özellikle Hizbullah ile olan bağları aracılığıyla artan müdahalesinden endişe duymaktadır. Eski Lübnan Başbakanı Refik Hariri'nin öldürülmesi ve Mart 2005'teki Sedir Devrimi, İran tarafından desteklenen 8 Mart İttifakı ile Suudi Arabistan tarafından desteklenen 14 Mart İttifakı arasındaki rekabeti yoğunlaştırdı. Buna rağmen, her iki devlet de iki ittifak arasında bir çatışma yaşamamasından yana değildi. 2006 yılında Hizbullah ve İsrail arasında yaşanan savaşın ardından Suudi Arabistan, savaş sonrası yeniden yapılanma için 1,5 milyar dolar,

²⁶ A.g.e.

İran ise yaklaşık 120 milyon dolar sağlayarak İran'ın Hizbullah'ın eylemleriyle elde ettiği kazanımlara karşı koymaya çalışmıştır. Suudi Arabistan ayrıca Hizbullah ve İran'ın ideolojik gücünü azaltmak için Lübnan'daki Selefi örgütlere destek verdi. Suudi Arabistan'ın Lübnan'daki stratejisi Suriye'yi İran'dan izole etmeyi, İran'ın Lübnan ve İsrail-Filistin saha-

sındaki etkisini azaltmayı ve Arap dünyasına açılan İran kapısını kapatmayı amaçlıyor. Suudi Arabistan ayrıca İran'ın etkisini azaltacak olan Suriye'nin gücünü de azaltmaya çalışmaktadır. 2011 yılında başlayan Suriye'deki kriz Suudi Arabistan'a hem Suriye'nin hem de İran'ın gücünü azaltmak için bir fırsat sunmuş ve muhalifleri desteklemiştir.²⁷

²⁷ Simon Mabon, Saudi Arabia and Iran: The Struggle to Shape the Middle East, *I.B.Tauris*, 2015.

İRAN-SUUDİ ARABİSTAN ANLAŞMASININ İRAK'A ETKİLERİ

İran ve Suudi Arabistan arasında birkaç tur görüşmeye ev sahipliği yapan Irak, uzlaşmayı memnuniyetle karşıladı. Analistler, 2003'te Saddam Hüseyin rejiminin yıkılmasından bu yana İran-Suudi rekabetinin arenası hâline gelen Irak'ta uzlaşmanın gerçekleşmesinin Bağdat'ın çıkarına olduğunu söylüyor. Bağdat Üniversitesinde siyaset profesörü ve Irak Siyasi Düşünce Merkezi Başkanı İhsan EL-Şammari, İran'ın, Irak'ı Suudi Arabistan'a siyasi, ekonomik ve özellikle de güvenlik dâhil olmak üzere her alanda baskı uygulamak için kullandığını söylerken Irak'ın, İran'ın ülkedeki ağır etkisi nedeniyle Suudi Arabistan ile ilişkilerini geliştirme ve ülkedeki potansiyel büyük yatırımları kaçırdığını ifade etmektedir. İran'a yakın partiler uzun zamandır Irak siyasetinde etkili olmuş ve zaman zaman şiddetle sonuçlanan siyasi çıkmazlara neden olmuşlardır. Dolayısıyla iki ülke arasındaki yumuşama bu alanlara olumlu yansımaktır. Ayrıca bu anlaşma, çeşitli Şii ve Sünni grupları aralarındaki anlaşmazlıklara çözüm aramaya ve bunları çözmeye teşvik ederek Irak'ın istikrar ve güvenliğine katkıda bulunabilir. Diğer taraftan İran yanlısı grupların

Suudi Arabistan'a yönelik düşmanlık dozunun yumuşayacağı söylenebilir.

ABD'nin, 2003'te Irak'ı işgaliyle Saddam rejiminin yıkılışı, Irak içinde ve bölgesel düzeyde yoğun bir rekabetin hemen başladığı bir güç boşluğu yaratmıştır. Suudi Arabistan, Saddam Hüseyin'in dostu olmasa da onun yıkılışından sonra Irak'ın İran'ın etkisine gireceğinden çekinmiş ve bunun bölgesel düzenin yeniden şekillenmesine neden olacağından endişe duymuştur. Suudi Arabistan'ın Irak'taki müdahalesinin kapsamı tam olarak açık değildir ancak ülke genelindeki Sünni örgütlere mali destek sağladıklarını gösteren kanıtlar vardır. Suud yönetimi, ortak dinî inançlar, aşiret bağları ve etnik bağlar temelinde Irak'taki Sünnileri korumak için Suudi Arabistan içinden artan bir baskıyla karşı karşıyadır. Öte yandan İran, Suudi Arabistan'ın Irak'a artan müdahalesinden endişe duymaktadır. İran medyası pek çok defa Suudi Arabistan'ın Irak'a müdahil olma düzeyinden duyduğu endişeyi dile getirmiştir. İran'ın Devrim Muhafızları ve kendisine müzahir silahlı gruplar aracılığıyla Irak'ta önemli

bir varlığı olduğu inkâr edilemez. Irak'taki rejim değişikliği en çok İran'ın işine yaramıştır. Saddam'ın devrilmesi İran sınırındaki dost bir hükûmetin oluşmasına yol açmış ve sonuçta İran'ın etki alanının genişlemesine neden olmuştur.²⁸

2003'ten itibaren, Washington yönetimi, Suudi Arabistan ve diğer Körfez ülkelerini Irak'ın istikrarı ve jeopolitik yeniden yapılanmasında kritik bir rol oynamaları gerektiği konusunda ısrar etmiş ve Iraklıların reddedilmesinin ülkedeki Şii'leri İran'ın, Sünnileri ise El Kaide ve IŞİD gibi terör örgütlerinin kucağına iteceğine ikna etmeye çalışmıştır. Suudi Arabistan, Irak'ın zaten İran'a kaptırıldığına inanarak mesafeli bir tutum sergilemiştir ancak Suudi Arabistan Veliaht Prensi Muhammed bin Selman, ülkesinin daha önce sahadan çekildiği alanlarda rekabet etmek için istekli olduğunu göstermiştir. Yemen örneğinde olduğu gibi

Suudi Arabistan'ın Irak'a yönelik yeni yaklaşımı, Suudi Arabistan'ın bölgesel politikada daha aktif olabileceğini göstermiştir.²⁹ Ayrıca bu dönemde İran'a karşı Irak'ta tepkiler artarken, Arap milliyetçiliğinin de arttığı bir dönem olmuştur. Bunu da fırsat olarak gören Suudi Arabistan, 1990'da Kuveyt'in işgaline tepki olarak kapattığı Bağdat'taki büyükelçiliğini 2016'da yeniden açmıştır. Bu olaydan sonra Suudi Arabistan, Irak ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. 2018/19'daki Irak protestoları ve hükûmetin İran'ın vekili hâline geldiği izlenimi, İran imajının zarar gördüğü şiddetli çatışmalara neden olmuştur. 2019'da protestocular, İran'ın Necef Konsoloslughunu bile yakmışlardır. Bu durum Suudi Arabistan'ın Irak'ta yükselen milliyetçilik dalgasıyla İran'ın etki alanına girmeye çalışma girişimlerine karşı umut verici olmuştur ancak Suudi Arabistan'ın Irak'ta etki yaratma faaliyetleri yeni meydan okumalara neden olurken, Irak'ta İran-Suud gerginliğini arttırmıştır.

²⁸ A.g.e.

²⁹ Firas Maksad, Kenneth M. Pollack , "How Saudi Arabia Is Stepping Up in Iraq", *Foreign Affairs*, 21 August 2017.

İRAN-SUUDİ ARABİSTAN ANLAŞMASININ BAHREYN'E ETKİLERİ

Bahreyn Başbakanı ve Veliht Prensi Selman Bin Hamad Al Halife, Suudi Arabistan'da.

Sputnik haber ajansı, kimlikleri açıklanmayan kaynaklardan alıntı yaparak Tahran ile Manama arasında ilişkileri yeniden başlatmak için önemli görüşmelerin sürdüğünü ancak "görüşmelerin şu anda ikili düzeyde olduğunu ve başka bir tarafın müdahil olmadığını" bildirdi. ISNA haber ajansının haberine göre Bahreyn Milletvekili Memduh Al-Saleh, Sputnik'e ayrıntı vermeden "Yakın gelecekte Tahran ile Manama arasındaki farklılıkları çözmek için girişimler önerilecek" dedi. İran'ın yerel haber ajansları, yerel kaynaklara dayanarak, İran ile Bahreyn arasında ilişkileri yeniden başlatmak için önemli görüşmelerin devam ettiğini bildirdi. İlişkilerin normalleşmesi için artık doğrudan ve başka bir tarafın arabuluculuğu olmaksızın ikili düzeyde müzakerelerin devam ettiği ve ihtilafı konularda anlaşma sağlanması hâlinde bu müzakerelerin sonuçlarının kısa süre sonra açıklanacağı söyleniyor.³⁰ Ayrıca, İran Dışişleri Bakanı Hüseyin Emir Abdullahiyan, Manama

ile teknik görüşmelerin yapıldığını, bir parlamento heyetinin Bahreyn'i ziyaret ettiğini kabul ederek "Komşu ülkeler ve bölge ülkeleri ile normal ilişkilerin geri dönmesini memnuniyetle karşılıyoruz ve Tahran ile Manama arasında var olan bazı engellerin kaldırılacağını ve bu yönde uygun adımları atabileceğimizi umuyorum" demiştir.³¹ Bu gelişmelerden İran'ın Suudi Arabistan'dan sonra Bahreyn, Mısır ve Ürdün ile de yeniden diplomatik ilişkiler kurmak istediği ve bu yönde adımlar atıldığı anlaşılmaktadır. Elbette bunun da iki ülke ilişkilerindeki sorun alanlarının çözümüne pozitif katkıları olacaktır.

Bahreyn, Tahran ve Riyad arasındaki ideolojik ve jeopolitik rekabet için önemli bir savaş alanı olarak algılanmaktadır. Bahreyn'deki Sünni iktidar ile İran'la bağları olan Şii çoğunluk arasındaki mezhepsel bölünme, durumun karmaşıklığını daha da artırıyor. İktidardaki Al

³⁰ "گفتوگوی ایران و بحرین برای عادی سازی روابط به جریان افتاد"، *Basnews*, 14 Mart 2023.

³¹ امیر عبداللہیان: به زودی با وزیر خارجه عربستان دیدار می کنم/ توافقات اولیه برای عادی سازی روابط با بحرین، مصر و اردن حاصل شد/ خبرهای خوشحال کننده ای را نوید، *Tabnak*, 19 Mart 2023.

Halife ailesinin Suudi Arabistan'la tarihî bağları var ancak Suudi Arabistan'ın da Bahreyn'deki Şii sorunu ve İran'ın bölgede artan nüfuzuyla ilgili endişeleri var. Bahreyn'in Suudi Arabistan'a yakın bir takımada olarak coğrafi konumu, ülkenin jeopolitik önemini arttırmaktadır. Suudi Arabistan, Al Halife'nin istikrarını İran'ın Bahreyn'e ve daha geniş anlamda Ortadoğu'ya müdahalesini engellemek açısından önemli görüyor. Bahreyn, Suudi Arabistan için başta petrol satışı olmak üzere ekonomik ilişkiler açısından da önemlidir.

Ancak Suudi Arabistan'da, Al Halife'nin Bahreyn'deki Şii sorununa verdiği yanıtın Suudi Arabistan'daki Şiilerden de benzer talepler gelmesine yol açabileceği ve İran'ın Bahreyn'deki etkinliğini arttırabileceği endişesi de var. Suudi Arabistan için Bahreyn'in önemi Al Halife'yi desteklemenin ötesinde, Basra Körfezi'nde ve daha geniş anlamda Ortadoğu'da artan İran gücüne ilişkin jeopolitik kaygıları yansıtmaktadır. Riyad, Al Halife'nin istikrarını, Suudi Arabistan'a yakınlığı göz önüne alındığında, İran'ın Bahreyn'e müdahalesini önlemenin en iyi yolu olarak görmektedir. Suudi Arabistan Bahreyn'deki istikrarı İran'ın müdahalesini engellemek ve İran'ın bölgedeki gücünü arttırmak için çok önemli görüyor. Bahreyn Şiileri de ortak dinî görüşler ve 1981'de İran tarafından desteklendiği iddia edilen başarısız bir darbenin mirası nedeniyle İran'ın potansiyel beşinci kolu olarak görülmektedir.³²

2011'deki Arap Baharı'nın ardından Suudi Arabistan ve İran, sırasıyla yönetici elitlere ve protestoculara destek vererek Bahreyn içinde bir vekâlet rekabetine girişmiştir. Bahreyn'deki protestolar başlangıçta siyasi ve demokratik reform ve iktidarın saraydan, seçilmiş parlamentoya devredilmesi çağrılılarıyla başladı. Protestocuların çoğunluğu Şii olsa da başlan-

gıçta mezhepçi bir protesto değildi. Devletin güvenlik güçlerinin tepkisi sert oldu ve bu durum protestocuları daha da alevlendirdi. Uzun süren çatışmaların ve çok sayıda ölümün ardından protestocular Manama'daki İnci Meydanı'nı işgal etti. Bahreyn, Riyad tarafından kırmızı çizgi olarak görülen Al Halife rejiminin ayakta kalmasını sağlamak ve Bahreyn Şiilerinin daha fazla güç kazanmasını önlemek için Suudi ve KİK güçlerinin gelişini tetikleyen KİK güvenlik maddesini devreye soktu. Bazıları Suudilerin Bahreyn'deki varlığının İran'ın Şii çoğunluğa yönelik artan etkisine karşı olduğuna inanırken, diğerleri bunun Al Halife ailesi içindeki unsurları, Bahreyn'de Şiilerin daha fazla güçlenmesine yol açacak reform fikirlerine daha açık olan daha liberal üyelerden korumak olduğunu öne sürmektedir. İran'ın bu protestoları kıskırtmasa da desteklediği kesindir. Mevcut durumda Suudi Arabistan'ın Bahreyn'deki varlığı yadsınamazken, İran'ın krallık içindeki varlığı daha az gözlemlenmektedir. Genel olarak Bahreyn'deki durum, Suudi Arabistan ve İran arasındaki hem ideolojik hem de jeopolitik rekabeti yansıtmaktadır.

Bahreynli yetkililerin iddialarına göre İran'ın Bahreyn'de birçok vekil paramiliter örgütü bulunmaktadır. Bunlardan öne çıkanlar EL-Eşter ve EL-Muhtar Tugaylarıdır. Bahreyn'de İran destekli milisler tarafından organize edilen ve yürütülen gizli operasyonlar 2007 yılına kadar uzanmakla birlikte, bu ülkede Arap Baharı'nın etkisiyle 2011 yılının başlarında başlayan halk hareketleriyle gerilim tırmanırken 2012 yılının sonlarında el-Halife ailesinin yönetimini yıkmak amacı taşıyan EL-Eşter Tugayları kurulmuştur.³³ Bu amaç, propaganda filmlerinde, halka açık söylemlerinde ve sosyal medya platformlarında vurgulanmıştır. "EL-Eşter" adını Hz. Ali'nin arkadaşlarından olan Cemal ve Sıfın Savaşlarında onun yanında yer alan ve za-

³² Simon Mabon, Saudi Arabia and Iran: The Struggle to Shape the Middle East, *I.B.Tauris*, 2015.

³³ Mitchell Belfer and Khalid Alshaiikh, "Iran's Clandestine War on the Kingdom of Bahrain: Saraya al Ashtar and the Military Wing of Hezbollah Bahrain", *King Faisal Center for Research Report*, 2019.

manında Mısır valisi olan Malik bin El-Haris El-Eşter'den almıştır. İran'dan ve İran Devrim Muhafızları'na bağlı Iraklı Şii gruplardan destek alan örgütü Ahmed Yusuf Sarhan ve Ahmed Abdullah yönetmektedir. Bahreyn tarafından aranan bu kişilerin İran'da yaşadığı iddia edilmektedir. 8 Temmuz 2017'de Suudi Arabistan, Mısır, Birleşik Arap Emirlikleri ve Bahreyn ortak bir açıklama yaparak el-Eşter Tugaylarının İran destekli bir terör örgütü olduğunu duyurmuşlardır. ABD Dışişleri Bakanlığı da yaptığı açıklamada, EL-Eşter Tugaylarının terör örgütü olduğunu belirterek bazı isimlerini terör suçlamasıyla arananlar listesine koyduğunu açıklamıştır. İngiltere de 2017 yılında bu örgütü terör örgütü listesine almıştır. Ayrıca Haziran 2022 tarihinde ABD ve Suudi Arabistan'ın eş başkanı olduğu Terör Finansmanını Hedef Alma Merkezinin (TFTC), 13 kişi, 1 şirket ve Bahreyn'deki 2 militan grubu terör listesine aldığı belirtilmiştir. Buna göre, İran Devrim Muhafızları ve Hizbullah, terör örgütü Boko Haram ve DEAŞ'la bağlantısı olan 13 kişi ve Bahreyn'deki Şii gruplardan EL-Eşter ve EL-Muhtar Tugayları, TFTC'nin listesine alınmıştır. Kararın, TFTC üyesi ülkelerin, terörün finansmanını hedef alma amacına yönelik çalışmalarının devamı niteliğinde olduğu ve bu alanda Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) ülkeleri ile ABD arasındaki verimli iş birliğini uluslararası topluma gösterdiği ifade edilmiştir. ABD, Suudi Arabistan, Bahreyn, Kuveyt, Umman, Katar ve Birleşik Arap Emirlikle-

ri'nin üyesi olduğu TFTC, Mayıs 2017'de kurulmuştur.

EL-Eşter Tugayları Facebook sayfası ve Twitter hesabından, Bahreyn Krallığı'nda polis ve güvenlik güçlerini hedef alan düzenli operasyonun sorumluluğunu üstlenmiştir. 4 Mart 2014'te, EL-Eşter Tugayları başkent Manama'nın batısındaki Al-Diya bölgesinde 3 polis memurunun ölümüyle sonuçlanan saldırının sorumluluğunu üstlenmiştir. 28 Haziran 2015'te EL-Eşter Tugayları başkent Manama'nın güneyindeki Sitra Adası yakınlarında Halife güçlerini yüksek patlayıcılarla hedef aldığını duyurmuştur. 2013-2015 yılları arasında EL-Eşter Tugayları, Bahreyn güvenlik güçlerinin on dört üyesinin ölümüne ve yirmi beş kişinin yaralanmasına yol açan yirmi üç bombalı saldırıdan sorumlu tutulmuştur. Şubat 2016'da Diraz kasabasında bir güvenlik devriyesini hedef alan bombalı saldırıyı EL-Eşter Tugayları üstlenmiştir. Ocak 2017'de EL-Eşter Tugayları, Teğmen Hisham Al-Hammadi suikastının sorumluluğunu üstlenmiştir. 6 Şubat 2017'de Facebook hesabından bu suikastının sorumluluğunu üstlendikten bir hafta sonra resmî sayfası kapatılmıştır.

İran'ın EL-Eşter Tugaylarına mali desteğin yanı sıra askerî eğitim verdiği de iddia edilmektedir. Buna göre EL-Eşter Tugaylarının operasyon yeteneklerini geliştirmek için uzaktan patlayıcı ve bombalama eğitimi verilmektedir. EL-Eşter Tugayları militanları doğrudan İran'a giderek

Bahreynli yetkililerin iddialarına göre İran'ın Bahreyn'de birçok vekil paramiliter örgütü bulunmaktadır.

Tahran'ın Halk Seferberlik Güçleri (Besic) çatısı altında ya da İran destekli Şii milislerin kontrol ettiği bölgelerde Irak'ta eğitimlenmektedir. EL-Eşter Tugayları ile Kata'ib Hizbullah ve Asa'ib Ehl el-Hak arasındaki sıkı bir ilişki olduğu iddialar arasındadır. 2018 yılında logosunu değiştiren örgüt İran Devrim Muhafızları Ordusunun benzer amblemini benimsemiştir. Aynı durum Lübnan Hizbullahı ve Irak'taki Kata'ib Hizbullah da dâhil olmak üzere Ortadoğu'daki birçok İran destekli milis grup arasında yaygındır. Bahsedilen amblem İran ile bağlantının kanıtı olduğu gibi direnişin ve İslam devriminin değerlerinin paylaşıldığını göstermesi açısından önemlidir. Örgüt açıklamasında, Humeyni ve Hamaney'in çizgisini paylaştığını duyurmuştur.³⁴

Bahreynli yetkililerin iddialarına göre EL-Eşter Tugayları, Irak'taki İran Devrim Muhafızları ile iş birliği içinde Bahreyn güvenlik güçleri tarafından aranan kişilere yardım etmekte ve onları yurt dışına kaçırmaktadır. Örneğin, Aralık 2013'te Bahreyn Sahil Güvenliği, İran'a gitmekte olan on üç aranan kişiyi içeren bir tekneye el koymuştur. 2016'da Ali ve Muhammed Fahravi kardeşler İran'dan dönerken tutuklanmışlardır. Bu durumlar İran'ın Bahreyn'deki faaliyetlerine delil olarak sunulmaktadır. Ayrıca İslami Vefa Hareketi ile ilişkisi üzerinden de İran'ın EL-Eşter Tugaylarına verdiği destek dilendirilmektedir. EL-Vefa, 2009 yılında Ayetullah Abdul Celil el-Miqdad tarafından kurulan Humeyni bir harekettir. Kuruluşundan bu yana grup, Bahreyn'deki siyasi sürece katılmayı reddetmiştir. Hareket, 2011 olaylarından sonra daha radikal bir devrimci söylem benimsemiş ve açıkça rejim değişikliği çağrısı yapmaya başlamıştır. Hareketin siyasi liderlerinin İran'da yaşadığı iddia edilmektedir. Ayrıca yayınlarını da oradan yapıldığı iddialar arasındadır. Hareketin stratejik vizyon belgesi, Bahreyn'de

bir cumhuriyet kurulması çağrısında bulunmaktadır. EL-Vefa Hareketi'nin lideri Şeyh Murteza el-Sindi EL-Eşter Tugayları ile ilişkisi nedeniyle 1997 ile 2011 yılları arasında Bahreyn hükûmeti tarafından beş kez tutuklanmıştır. Şu anda İran'da yaşadığı iddialar arasındadır. EL-Sindi, Bahreyn hükûmetine karşı silahlı eylem çağrısında bulunmuştur. EL-Vefa Hareketi'nin EL-Eşter Tugaylarının "şehitlerini" yüceltmesi ve operasyonlarını alenen kutlaması iki grup arasındakinin ilişkinin kanıtı olarak gösterilmektedir. EL-Eşter Tugaylarının Bahreyn Hizbullah'ın silahlı kanadıyla devam eden ilişkisi de bir o kadar önemlidir. Bahreyn Hizbullah'ının askerî kanadı Haziran 1996'da Bahreyn'deki darbe girişimini izleyen soruşturmalar sırasında ortaya çıkarılmıştır. Bahreyn bu darbe girişiminde İran destekli Bahreyn Hizbullah'ının parmağı olduğuna inanmaktadır. Yine Bahreynli yetkililer Bahreyn'deki İran destekli grupların birbiriyle ilişkileri ve bağlantıları olduğu kanısındadırlar. Diğer örgüt el Muhtar Tugayları Bahreyn'de faaliyet gösteren bir Şii militan grubudur. Grup, 2011 yılında Bahreyn'deki Arap Baharı protestoları sırasında ortaya çıktı ve hükûmetin baskıcı politikalarına karşı mücadele etmek amacıyla silahlı mücadeleyi tercih etti. El Muhtar Tugayları, Bahreyn hükûmetine karşı şiddet eylemleri düzenlemekle suçlanıyor ve özellikle güvenlik güçlerine yönelik saldırılarıyla tanınıyor. Grup, bazı kaynaklara göre İran'ın desteğini alıyor ve Tahran'ın Bahreyn'de Şii nüfusu destekleme stratejisinin bir parçası olarak faaliyet gösteriyor. Bahreyn hükûmeti, el Muhtar'ı terörist bir örgüt olarak tanımlıyor ve grubun eylemlerini sert bir şekilde kınayan açıklamalar yapıyor. Grubun son yıllarda faaliyetlerine ilişkin detaylı bilgiler sınırlıdır, ancak hükûmetin ve güvenlik güçlerinin grubun varlığına karşı mücadele ettiği bilinmektedir.³⁵

³⁴ A.g.e

³⁵ "Saraya al-Mukhtar: A Bahraini Militant Group with Regional Goals," Hizballah Cavalcade, *Jihadology*, 6 March 2014.

SONUÇ YERİNE: DEĞERLENDİRME

10 Mart 2023 tarihinde Tahran ve Riyad'ın diplomatik ilişkileri yeniden başlatma ve büyükelçilikleri açma kararı, Ocak 2021'de iki ülke istihbarat yetkililerinin görüşmesiyle başlayan, Nisan 2021'de Bağdat'ta doğrudan görüşmelerle Irak ve Umman'ın arabuluculuğunda devam eden, uzun ve zaman zaman sessiz bir sürecin sonunda gelmiştir. Bu görüşmelerde Yemen iç savaşı, Lübnan krizi, İran nükleer anlaşması ve Basra Körfezi sularının güvenliği, temel maddeler olmuştur. Ancak iki ülke arasında 10 Martta varılan anlaşma daha çok Suudi Arabistan'ın Yemen'de gerilimi düşürme arzusunu yansıtmaktadır. Zira, Yemen'de 2 Ekim 2022'de sona eren ateşkesin yenilenememesiyle birlikte ülkenin pek çok bölgesinde çatışmaların şiddetlendiği görülmektedir. Özellikle Dali ve Taiz şehirlerinde hükümet güçleri ve Husiler arasında şiddetli çatışmalar yaşanmaktadır. Husilerin taleplerinin karşılanmaması durumunda Suudi Arabistan ve BAE petrol tesislerine saldıracakları yönündeki tehditler, son günlerde Suudi Arabistan'ın Yemen'de ateşkesi tesis etmek için diplomatik çabalarını arttırmıştır. Dolayısıyla Suudi Ara-

bistan'ın önceliğinin Yemen sorununun çözümü olduğu ifade edilebilir ancak Tahran-Riyad anlaşmasının daha geniş bir çerçevede bölgede yeni bir normalleşme dalgası yaratabilme potansiyeli vardır. Zira Riyad, Şam yönetimi ile normalleşme görüşmeleri yürütürken, İran'ın da Bahreyn ile görüşmeler yürüttüğü ortaya çıkmıştır. Elbette her Riyad ve Tahran'ın bu değişimden beklentileri farklıdır.

Riyad'ın temel stratejik hedefi, ülke ekonomisinin petrole bağımlılığının azaltılması ve ekonominin çeşitlendirilmesidir. Suudi Arabistan'ın Vizyon 2030 planı, petrole bağımlı ekonomiyi turizm ve yabancı yatırımı çekek çeşitlendirmeyi, ülkeyi küresel iş ve kültür merkezi hâline getirmeyi amaçlamaktadır. Bölgesel gerilimlerin yatıştırılması bu vizyonun merkezinde yer alırken, aynı zamanda Suudi Arabistan'ı ABD'ye daha az bağımlı hâle getirme arzusundan da kaynaklanmaktadır. Bunu başarmak için Riyad, petrol çıkarma, nakliye ve satışlarının kesintiye uğramamasını ve ülkenin uzun vadeli doğrudan yabancı yatırım için güvenli bir yer olarak görülmesi-

ni sağlamayı en üst düzey güvenlik meselesi olarak algılamaktadır. Dolayısıyla her ikisi de İran veya İran destekli Husiler tarafından kolayca baltalanabilir. Veliiaht Prens Muhammed bin Selman son zamanlarda daha pragmatik bir yaklaşım sergileyerek Katar ve Türkiye ile normalleşirken Yemen'de de Husiler ile barış görüşmelerini arttırmıştır.

Tahran açısından bakıldığında ise Riyad ile yapılan anlaşma İran ile İsrail ve ABD ile gerginliğinin arttığı bir zamana denk gelmiştir. İran'ın uranyumu yüzde 83,7'ye kadar zenginleştirmesi İsrail ve ABD tarafından endişeyle karşılanmıştır. Ayrıca, bu mutabakat ABD ve İsrail'in ortak askerî tatbikatlar yaptığı, ABD Savunma Bakanı Lloyd Austin'in İsrail'i ziyaret ettiği ve Başbakan Binyamin Netanyahu'nun Avrupa gezisi öncesinde Washington'ı ziyaret ederek, İran'ın devam eden nükleer programına olası tepkiler konusunda yakın koordinasyon içinde olduğu bir sırada gelmiştir. Washington yönetimi İran-Suudi Arabistan gerginliğini azaltılmasını memnuniyetle karşılarsa da İsrail, Suudi Arabistan ile varılan mutabakatı İran'a yönelik askerî harekât tehdidini azaltmak için hesaplanmış bir adım olarak yorumladığı için bu gelişmeye karşı öfkelidir. Suudi Arabistan'ın Washington'a İsrail ile ilişkilerin normalleşme için şartlar sunduğuna dair haberler söz konusuysa Tahran, Riyad ile anlaşarak, Suudi Arabistan ile İsrail arasında artan ilişkileri ve muhtemel normalleşmeyi engellemek için bir fırsat olarak görmektedir. Suudi Arabistan'ın İsrail ile bundan sonra da güvenlik ve istihbarat iş birliğini sürdürmesi muhtemeldir ancak Riyad İran'a karşı İsrail ve/veya ABD askerî harekâtına izin verme eğiliminde olmayacaktır.

İran ve Suudi Arabistan arasında varılan anlaşma her iki ülke ile de resmî ilişkileri olmayan İsrail'de şaşkınlık yaratmış ve endişeye yol açmıştır ancak İsraili liderler İran'ı bir düşman ve varoluşsal bir tehdit olarak görürken, Suudi Arabistan'ı potansiyel bir ortak olarak gör-

mektedir. Ayrıca Tahran'a yönelik ortak tehdit algısı ve korkuların İsrail'in Riyad ile bağlarını güçlendirmesine yardımcı olabileceğini düşünmektedirler. İran ile Suudi Arabistan arasında varılan mutabakat iki ülke arasında gerilimin azaltılmasını sağlayacak olsa da Suudi Arabistan'ın İran'ı düşman olarak görmekten kısa vadede vazgeçmesi olası değildir. Dolayısıyla Suudi Arabistan ile İsrail arasında daha fazla iş birliği için zemin ortadan kalkmamıştır. Suudi Arabistan, özellikle askerî ve siber güvenlik konularında İsrail ile daha yakın bir iş birliği düşünebilir. Bazı kaynaklara göre, Suudi Arabistan, İsrail ile ilişkileri normalleştirmenin şartları olarak ABD'ye silah satışı üzerindeki kısıtlamaları kaldırması ve sivil bir nükleer program oluşturmasına yardım etmesi için baskı yapmaktadır. Washington yönetiminin, Suudi Arabistan'ın taleplerine olumlu baktığına dair şimdiye kadar hiçbir işaret gelmemiştir. Zira Suudi Arabistan, Çin, Rusya, Hindistan gibi büyük güçlerle ilişkilerini geliştirerek ABD'den daha fazla bağımsız hareket etmek isterken giderek daha dinamik hâle gelen Ortadoğu'da lider bir rol de oynamak istemektedir. Dolayısıyla İsrail-Suudi Arabistan ilişkilerinin geleceğinde ABD parametresinin belirleyici olacağını zikretmek gerekir.

Tahran ile Riyad arasında varılan anlaşmanın Pekin'de imzalanması da ayrıca üzerinde durulması gereken bir noktadır. Zira bu iki bölgesel rakip arasındaki görüşmelere aracılık eden Çin için diplomatik bir zafer olduğu gibi aynı zamanda ABD için jeopolitik bir meydan okumayı da temsil etmektedir. Çin Cumhurbaşkanı Şi Cinping'in üçüncü döneminin başlamasıyla aynı zamana denk gelen İran-Suudi Arabistan mutabakatı Pekin'in Ortadoğu'da yalnızca ekonomik ilişkiler kurmak istediğini ve herhangi bir siyasi nüfuz peşinde koşmadığını söyleyen yaklaşımların yanlış olduğunu açıkça göstermiştir. Zira Çin, yirmi yıldır bölgesel siyasi nüfuzunu istikrarlı bir

şekilde artırmaktadır. Ayrıca, Çin'in Körfez'in iki yakasını (İran ve Suudi Arabistan) birbirine bağlamasının uzun vadede savunulamaz olduğu ve eninde sonunda Pekin'in diğer ülkeler gibi davranıp Tahran ile Riyad arasında bir taraf seçmek zorunda kalacağı varsayımının boşa çıkmıştır. Bu, çıkara dayalı ve üçüncü bir tarafa karşı dengeleme yerine ikili ilişkileri geliştirmeye odaklanan stratejik ortaklık diplomasisinin başarılı olduğunu göstermektedir. Pekin, diğer bölge dışı güçlerin yapamayacağı bir şekilde diplomatik sermaye inşa ederken, Körfez'in her iki yakasındaki ilişkileri yoğun-

laştırılmayı başarmıştır. Dolayısıyla bu durum Pekin'in Ortadoğu'da Washington'a alternatif bir diplomatik merkez olarak görülmesine neden olabilir. Çin'in Ortadoğu ihtilaflarının her iki tarafıyla ya da taraflarıyla yapıcı ilişkilerinden yararlanma yeteneğini göstererek nüfuzunun arttırması ABD için rahatsız edici olacaktır. Bu gelişmeler Washington yönetimi için de bir uyarıcı niteliğindedir. Pekin'in arabuluculuk rolü, Washington'daki dış politika şahinlerini alarma geçirmiştir. Zira Tahran-Riyad anlaşması aynı zamanda Çin-Amerikan rekabetinin önemli bir boyutunu da ortaya koymuştur.

 www.orsam.org.tr

    [orsamorgtr](https://www.youtube.com/orsamorgtr)